

„Duch mlčí, len surové mäso vyvádza“. Protižidovské stereotypy v ideológii Svetozára Hurbana-Vajanského

MILOSLAV SZABÓ

Kľúčové slová: stereotypy, antisemitizmus, rasizmus, nacionalizmus, 19. a 20. storočie, Svetozár Hurban-Vajanský

Problematika ľudského prežívania a emócií stála až donedávna na okraji záujmu historiografie. Jedným z fenoménov, pre ktoré toto tvrdenie platí len čiastočne, je antisemitizmus, ktorý sa už v medzivojnovom období vnímal a vysvetľoval ako emocionálny, až „iracionálny“ jav. Zohľadňovanie negatívnych pocitov ako nenávisť alebo strach zohráva vo vedeckom výskume antisemitizmu významnú úlohu aj dnes. Novšie historiografické trendy sa však neobmedzujú iba na konštatovanie úzkej súvislosti medzi „iracionalitou“ a protižidovstvom na individuálnej a kolektívnej úrovni, ale zdôrazňujú vplyv protižidovských emócií na politické, spoločenské a kultúrne praktiky dejinných aktérov. Historická závažnosť nielen takýchto negatívnych pocitov sa v dôsledku toho rehabilituje ako integrálna súčasť kognitívnych procesov a ľudského konania.¹

Jeden z najdôležitejších teoretických a metodologických prístupov k bádaniu o emóciách predstavuje výskum stereotypov. Americký literárny vedec a historik Sander L. Gilman vysvetľuje vplyv stereotypov na poznávanie a konanie ľudí v zmysle kontrolného mechanizmu, ktorý nám umožňuje potlačiť pocity strachu a neistoty. Zatiaľ čo v každodennom živote nám stereotypné predstavy o sebe a okolitom svete pomáhajú zvládať bežné situácie, stávajú sa v „patologickej“ podobe akýmsi filtrom, cez ktorý sa atribúty „dobrý“ a „zlý“ dôsledne spájajú s istými kategóriami, a síce – keďže človek je tvor spoločenský a politický – zväčša na kolektívnej rovine. Gilman rozlišuje tri základné kategórie, pomocou ktorých sa realizujú stereotypné predstavy o identite a odlišnosti: „rasa“, sexualita a choroba resp. „rozklad“.² Všetky tieto kategórie zohrali kľúčovú úlohu pri obhajobe tradičných kolektívnych identít v procesoch politickej, spoločenskej a kultúrnej transformácie v 19. a 20. storočí: jednak v zmysle projekcií vlastnej identity ako „rasovo čistej“, sexuálne domestikovanej či zdravej, a jednak ako projekcie o rasovej odlišnosti, sexuálnej neviazanosti a údajnom kolektívnom „rozklade“. Všetky tieto kategórie fungujú v rovnakom sémantickom rámci, sú takpovediac zameniteľné. Konkrétne to

¹ Pozri napr.: Tagungsbericht *Emotions and the History of Modern Anti-Semitism*. In *H-Soz-u-Kult*, 20. 06. 2012. Dostupné na: <http://hsozkult.geschichte.hu-berlin.de/tagungsberichte/id=4275>.

² GILMAN, Sander L. *Rasse, Sexualität und Seuche. Stereotype aus der Innenwelt der westlichen Kultur*. Reinbeck bei Hamburg: Rowohlt, 1992, s. 7–36.

znamená, že „rasa“ môže byť zároveň plodná i rozkladná, že stereotypy nezládnutej pudovosti a choroby sa pripisujú rozličným kolektívom súčasne atď.³

Do tohto kontextu treba zasadiť aj dobové nacionalistické stereotypy. Sociológ Bernhard Giesen vysvetľuje začiatky európskeho nacionalizmu ako reakciu na eróziu tradičných kolektívnych identít. Nacionalistickí intelektuáli, zneistení vykorenenosťou v dôsledku nových foriem komunikácie, sa pokúšali nanovo stanoviť hranice komunit, to znamená redefinovať rozdiel medzi vlastným a odlišným prostredníctvom istých sémantických kódov. Jedným zo spôsobov takéhoto vymedzovania bola naturalizácia, resp. formovanie identity zdôrazňovaním „*biologických znakov ako pohlavie, pôvod alebo rasa či väzby na určité teritórium*“.⁴ Šlo o jeden z ideologických dôsledkov prechodu monopolu výkladu sveta z kompetencie teológie do prírodovednej oblasti.

Tieto procesy však neboli priamočiare, inými slovami, naturalizácia kolektívnych identít neznamenala automaticky rezignáciu na ich tradičné legitimizačné prostriedky, predovšetkým náboženstvo. Projekcie telesnosti na spoločenské a politické entity v 19. storočí teda neboli kódované iba naturalisticky, ale aj „duchovne“ či emocionálne. Z tejto skutočnosti vyplývalo napätie medzi telesnými metaforami novej pospolitosti, vyvolávajúcimi konotácie ženskej sexuality a medzi reflexívnou mužnosťou jej producentov, nacionalistických intelektuálov. Keďže kolektívne identity kódované sexualitou a etnicitou („rasou“) transportovali tradičnú kresťanskú démonizáciu telesnosti, pokúšali sa nacionalistickí intelektuáli zneškodniť ich „hrozbu“. Použijúc Gilmanovu typologizáciu, stereotypné kategórie „rasy“, sexuality a choroby mali jednak *disciplinovať*, teda neutralizovať hrozbu vyplývajúcu z naturalizácie kolektívnych identít stereotypom materstva. Súčasne však túto údajnú hrozbu *externalizovali*, teda projektovali na národných „nepriateľov“. Obe stratégie ovplyvnili aj stereotypy slovenských nacionalistov v 19. storočí.⁵

Naturalizácia kolektívnych identít bola príznačná pre sociálnu kategóriu pospolitosti (*Gemeinschaft*), ktorú nemecký sociológ Ferdinand Tönnies koncom 19. storočia staval do protikladu k modernej spoločnosti (*Gesellschaft*). Keďže v strednej Európe 19. storočia zostával primárnou kategóriou odlišnosti po stáročia démonizovaný „žid“, je pochopiteľné, že vyznavači židovského náboženstva resp. príslušníci židovského etnika,⁶ ktorí sa v dôsledku emancipácie a zrovnoprávnenia čoraz väčšmi presadzovali nielen v obchode a finančníctve, ale aj medzi inteligenciou v slobodných povolaniach, ako lekári, právnici či novinári alebo spisovatelia, boli v ideológii moderného antisemitizmu stereotypizovaní ako stelesnenie rozkladu pospolitosti.

³ Gilman hovorí v tejto súvislosti o „proteovskej povahe“ stereotypov. GILMAN 1992, s. 10.

⁴ GIESEN, Bernhard. *Die Intellektuellen und die Nation. Eine deutsche Achsenzeit*. Frankfurt am Main : Suhrkamp, 1993, s. 52 a nasl.

⁵ Pozri: SZABÓ, Miloslav. Imaginácia a odlišnosť. Balkánska otázka a kríza slovenskej národnej ideológie v sedemdesiatych a osemdesiatych rokoch 19. storočia. In BLÁHOVÁ, Kateřina – PETRBOK, Václav (eds.). *Cizí, jiné, exotické v české kultuře 19. století*. Praha : Academia, 2008, s. 183–194.

⁶ Výrazy žid a židia píšem s malým začiatočným písmenom, zohľadňujúc oficiálny štatút príslušníkov izraelskej konfesie v skúmanom období.

Na nasledujúcich stranách budem tieto súvislosti dokumentovať na príklade vedúceho ideológa slovenského národného hnutia Svetozára Hurbana-Vajanského (1847 – 1916), ktorého pôsobenie sa prelína s rozmachom organizovaného antisemitizmu v Uhorsku a inde v Európe. V 80. rokoch 19. storočia v Uhorsku pôsobila Krajinská antisemitská strana (*Országos Antiszemita Párt*), ktorej kandidáti mali úspech aj medzi slovenskými voličmi,⁷ v 90. rokoch antisemitskú propagandu šírila – taktiež aj medzi slovenským obyvateľstvom – Uhorská katolícka ľudová strana (*Magyar Katolikus Néppárt*).⁸

Svetozár Hurban-Vajanský, syn Štúrovho spolupracovníka Jozefa Miloslava Hurbana, prispel najvyššou mierou k ideologickej radikalizácii slovenského národného hnutia v 70. a 80. rokoch 19. storočia. Vajanský sa popri literatúre od začiatku venoval publicistike a v oboch oblastiach si rýchlo vybudoval autoritu, ktorú až v druhej polovici 90. rokov začali spochybňovať hlasisti. Vajanský si zvlášť v publicistike vytvoril charakteristický štýl, ktorého polemickosť, uštipačnosť, ba nezriedka až vulgárnosť bola namierená proti dvom hlavným skupinám „národných nepriateľov“: proti tzv. odrodilcom, teda Slovákom hlásiacim sa k maďarčine a maďarskému nacionalizmu a proti židom.⁹ Ako autor nespočetných úvodníkov *Národných novín*, až do druhej polovice 90. rokov 19. storočia reprezentatívneho, a vlastne jediného seriózneho tlačového orgánu slovenského národného hnutia, formoval či prinajmenšom ovplyvňoval svetonázor dvoch generácií slovenských nacionalistov. Ako sa v jeho ideológii prejavovali stereotypy „rasy“, sexuality a choroby resp. „rozkladu“? A ako súviseli s antisemitizmom?

Konfesia, národ alebo „rasa“?

Britský slavista Robert B. Pynsent sa na príklade Jána Kollára zaoberal „vysoko civilizovanou formou lásky“, ktorej objektom bol erotizovaný národ.¹⁰ Kollár, podľa ktorého boli náboženstvo a národnosť „sestrami“, sa ako prvý slovenský nacionalista pokúsil disciplinovať a externalizovať hrozbu, ktorú implikovali naturalistické kódy národa. Už starí Slovania podľa neho nazývali svoje ženy „biele pohlavie“, čím zdôrazňovali ich cudnosť. Čiernu farbu Kollár asocioval naopak s Maďarkami, Nemkami a „odnárodnými Slovenkami“. ¹¹ Podobné predstavy neboli výlučným Kollárovým vlastníctvom, ich kultúrne vzory siahajú ďalej do minulosti. V Uhorsku 18. storočia signalizoval jazyk nielen pozíciu hovorca v stavovskej hierarchii, ale mal aj sexuálne konotácie. Latinčina, jazyk oficiálnej komunikácie vyšších tried, bola označovaná za „otcovský“, maďarčina zas za „materský“ jazyk. Toto sexuálne hierarchizovanie fun-

⁷ Pozri: RYBÁŘOVÁ, Petra. *Antisemitizmus v Uhorsku v 80. rokoch 19. storočia*. Bratislava : PRO HISTORIA, 2010.

⁸ Pozri: SZABÓ, Miloslav. Obvinenia z „rituálnych vrážd“ v Hornom Uhorsku. Antisemitská propaganda, politický katolicizmus a národnostná otázka na prelome 19. a 20. storočia. In *Historický časopis*, 2012, roč. 60, č. 4 (v tlači).

⁹ GBŮROVÁ, Marcela. *Dotyky s politikou. Ján Kollár, Ľudovít Štúr, Pavol Hečko, Ján Palárik, Jonáš Záborský, Svetozár Hurban Vajanský, Milan Hodža*. Trenčín : Q-EX, 2002, s. 95–111.

¹⁰ PYNSENT, Robert B. *Questions of Identity. Czech and Slovak Ideas of Nationality and Personality*. Budapest : Central European University Press, 1994, s. 48 a nasl.

¹¹ KOLLÁR, Jan. *Wýklad čili Přjmetky a Wyswětliwky ku Sláwy Dceře*. Pešť : Trattner a Károly, 1832, s. 485.

govalo najmä v rámci privilegovaných vrstiev.¹² Uhorskí nacionalisti, medzi nimi aj Kollár a po ňom celkom explicitne Vajanský, rozvinuli túto sexualizáciu jazyka v tom zmysle, že odmietli „latinizmus“ ako mŕtvy, a na jeho miesto dosadili „materské“ jazyky. Skutočnosť, že im tým nepriznávali autonómiu, naopak, chceli ich disciplinovať, potvrdil Vajanský už v programovom texte o slovenskej literatúre z roku 1881. Vajanský tu požadoval od šľachtických „odrodilcov“ návrat „do lona slovenskej matky“, pretože „[masa národa] môže byť zachovateľkou národnosti, ale nikdy nie nositeľkou veľkých národných podaní“.¹³

Svetozár Hurban-Vajanský, syn luteránskeho pastora, sa však neuspokojoval s romantickým snívaním o „prebúdzaní národa“, naopak, už v študentských rokoch rozvíjal aktívne formy disciplinácie svojej vlastnej i ideologickej telesnosti. Prvé praktické vedomosti mu vstúpil otec, prívrženec homeopatie a otužovania. Denník, ktorý si mladý Svetozár viedol počas gymnaziálnych štúdií v pruskom Stendale, navyše obsahuje záznamy, ktoré sú dokladom jeho vnímania disciplinácie telesnosti v kontexte nemeckého nacionalizmu. Svetozár Hurban obdivoval tradície nemeckého nacionalistu Friedricha Ludwiga Jahna, ktorý propagoval telocvik ako formu výchovy k patriarchálnemu nacionalizmu. Nezostalo však iba pri telocviku. V októbri 1863 sa Svetozár Hurban zúčastnil osláv jubilea Bitky národov pri Lipsku, ktorá naňho urobila dojem množstvom pochodujúcich uniforiem a zástav, ako aj spevom hymnických piesní.¹⁴ Skutočnosť, že nemecká prax disciplinácie „národného tela“ v tom čase do veľkej miery zodpovedala stereotypným predstavám Svetozára Hurbana o „národnom zdraví“, potvrdzuje úryvok z jeho listu otcovi z roku 1864: „*Druhé národy zahynú v nemocach vlastného bujného tela – ale národ náš vykvitne ako ruža saronská a voniať bude milo pred Bohom a ľuďmi.*“¹⁵ Mladý Hurban sa usiloval v tomto duchu vplývať aj na svoju snúbenicu, „odnárodnenu“ prešporskú Nemku Idu Dobrovits. V prvých rokoch ich známosti ju neustále napomínal, aby sa vyhýbala tancovaniu a radšej sa nadýchala „čerstvého vzduchu“. V jednom z mnohých listov z tohto obdobia Svetozár Hurban definoval tanečníkov ako ľudí, ktorí „*vyjadrujú divokými pohybmi tela svoje divoké túžby a zmyselné vášne. Duch mlčí, len surové mäso vyvádza.*“¹⁶

Sexuálne kódované, stereotypné obrazy nepriateľa Vajanský využíval už vo svojej ranej publicistike. Názorný príklad predstavuje jeho komentár k zatvoreniu Matice slovenskej. Už samo

¹² RAPANT, Daniel. *K počiatkom maďarizácie*. Zv. 1. Bratislava : Zemedelské múzeum, 1928, s. 258 a nasl.

¹³ Slovensko a jeho život literárny. In VAJANSKÝ, Svetozár Hurban. *Literatúra a národ*. Bratislava : Tatran, 1989, s. 146-151.

¹⁴ Archív literatúry a umenia Slovenskej národnej knižnice v Martine (ďalej ALU SNK), sign. 138 AD 15. Denník Svetozára Hurbana vedený v Stendale nad Labom roku 1863 – 1864.

¹⁵ ALU SNK, sign. 32 E 9. S. Hurban v liste J. M. Hurbanovi z 19. 3. 1864. (Pri všetkých citátoch zachovávam pravopis originálu.)

¹⁶ Bližšie pozri: PETRUS, Pavol (ed.). *Láskou očarení. Lúbozná korešpondencia Svetozára Hurbana-Vajanského a Idy Dobrovitsovej z rokov 1870 – 1875*. Martin : Matica slovenská, 1985, s. 36. Na okraj ďalšieho Hurbanovho listu si Ida Dobrovits poznačila: „*List prišiel nejakú dobu po právnickom bále, mojom prvom a jedinom. [...] Pre lepšie pochopenie odporu, ktorý Sveto pocítoval proti tancu a bálom, musím poznamenať, že jeho otec bol známy nepriateľ tancu, vykresľoval mu ho ako skazu pre telo a dušu. [...] počas bálu [na každoročných martinských slávnostiach], na ktorom sa zúčastňovali všetky dievčatá z vážených rodín, sa ony [dcéry J. M. Hurbana] smeli len prizeriť.*“ ALU SNK, sign. 126 T 39. S. Hurban v liste I. Dobrovitsovej z 28. 7. 1870.

označenie Matica vyjadruje ambivalentnosť naturalizácie národného kolektívu zo strany slovenských – a v širšom zmysle „slovanských“ – nacionalistov, ktorí si týmto spôsobom uzurpovali reprodukčnú funkciu materstva pre vlastné „duchovné“ ciele.¹⁷ Disciplinácia ako taká však nestačila na vytesnenie negatívnych aspektov prírody či prirodzenosti, ktoré bolo treba externalizovať, to znamená projektovať na „národného nepriateľa“. Všetky tieto súvislosti sú obsiahnuté v nasledujúcom Vajanského publicistickom výleve: *„Necudná chlypnosť našich nepriateľov hodila sa na krystalojasné telo slovenskej devy [t.j. Matice slovenskej] – a tieto nevinné, čisté údy vystavené sú bez obrany negerskej divokosti! – Bez obrany! Len temné, porvané vzdychy vystupujú z bielych prs, s nimi sa mieša rozbesnený zvierací rehot przniteľov. Národ si ju vychoval vlastnou krvou...“*¹⁸

Zatiaľ čo sa v uvedenom citáte hovorí všeobecne o „našich nepriateľoch“, externalizoval Vajanský rozpory, vyplývajúce z nezlúčiteľnosti jeho kresťanského svetonázoru s naturalisticko-nacionalistickými fantáziami, spravidla na židov. Sexistický stereotyp „židovskej rasy“ sa prvýkrát objavuje v článku *Židovská otázka na Slovensku*, ktorý Vajanský publikoval roku 1881 v kultúrnej revue *Slovenské pohľady*.¹⁹ Vajanský tu ešte do veľkej miery kresťansky zafarbeným jazykom polemizuje voči názorom – hlásaným začiatkom 70. rokov Viliamom Pauliny-Tóthom –, podľa ktorých židov možno reformovať. Uznáva síce naoko ich rolu predchodcov kresťanstva, hneď ju však aj bagatelizuje, keďže rozlišuje medzi „duchom božím“ a „duchom židovského národa“: *„Historiu ľudského spasenia nutno oddeliť od historie židov, bárs obe odohrávali sa na jednom mieste, tak jako oddelujeme svetlé pohyby ducha od matného zvjania sa tela a mäsa, trebárs dialy sa v jednej schránke telesnej.“*²⁰

Je zrejmé, že Vajanský definoval židovstvo v sekulárnych pojmoch. Chápal ho však skutočne ako národ, teda ako niečo, čomu sám pripisoval najvyššie duchovné kvality? Ako si vzhľadom na to máme vysvetľovať Vajanského metafory ducha a tela? Podľa sociológa Klausa Holza antisemiti stereotypizujú vlastný kolektív ako „kresťanský národ“, zatiaľ čo židov obviňujú z bezbožnosti.²¹ Hlásatelia nacionálneho antisemitizmu však židov nestigmatizujú len morálne, ale predovšetkým *etnicky*. Dosahujú to tým, že prostredníctvom metafor ducha a tela pripisujú židom negatívnu antropológiu. Židia podľa nich nie sú mravným národom, ale necudnou „rasou“. Ich údajná nemorálnosť a hrozivosť má pôvod v „rase“, ktorej je podriadené aj ich

¹⁷ Nemecká literárna vedkyňa Ute Rassloff vysvetľuje podobným spôsobom etymológiu slova Matica, ktoré zohrávalo dôležitú úlohu vo väčšine slovanských nacionalizmov: *„Vytvorením materskej inštalácie sa reprodukčná funkcia dá nielen imitovať, ale aj ovládať a riadiť. Toto umelé napodobovanie preto z muža robí tvorcu a najmä vládcu nad reprodukčnou funkciou. Matica predstavuje mužsko-kultúrne napodobovanie a napokon uzurpáciu ženskej reprodukčnej funkcie.“* Citované podľa: ZAJAC, Peter. „Die tausendjährige Biene“ als Mythos des Überlebens. In KLIEMS, Alfrun (ed.). *Slowakische Kultur und Literatur im Selbst- und Fremdverständnis*. Stuttgart : Steiner, 2005, s. 167–178, 175 a nasl. a pozn. 20.

¹⁸ VAJANSKÝ. Slovenská matica. In *Národné noviny*, 16. 1. 1875, roč. 6, č. 6.

¹⁹ HURBAN, Svetozár. Židovská otázka na Slovensku. In *Slovenské pohľady* 1881, roč. 1, č. 4, s. 289–292.

²⁰ Tamže, s. 289.

²¹ HOLZ, Klaus. *Nationaler Antisemitismus. Soziologie einer Weltanschauung*. Hamburg : Hamburger Edition, 2001, s. 163.

náboženstvo. V tomto zmysle treba chápať aj nasledujúce Vajanského vývody: „Už za starodávna ukazovali židia zárody tých vlastností, ktorými dnes dusia človečenstvo. Jich hrabivosť, vypínavosť, intollerancia, lesť a chabosť nechala stopy nevymazateľné. Rozprchnutím sa po svete prestali byť židia národom, ba i samé jich náboženstvo roztanulo v mlhe talmudských balamút. Čo zostalo, čo delilo a delí jich od ľudí iných, je rasa. Talmudská múdrosť pozostáva hlavne v tom, že vedela pristihnúť náboženstvo rase. Veľké učenia starozákonných prorokov bojovaly s rasovými vlastnosťami tohoto podivného plemena – každé slovo Izaiáša išlo proti srsti židom: talmud hladká jich po srsti, on prilnul k špatnosťam a hovie chtičom, plynúcim z rasy. Vysoké pochopy o božstve, zkrslé v židovskom plemene zjavením, zatemnejú sa talmudistickým učením k nepoznaniu. Duch vyšumel, zostalo phlegma [horúčosť], telesné, mäsité phlegma, jakoby na výstrahu národom, žiaľbohu i na hroznú pohromu.“²²

Vajanský vo svojom texte rozvíja stereotyp židovskej nemorálnosti, ktorej výrazom mal byť údajne Talmud, súbor židovských náboženských textov, ktoré neboli súčasťou kresťanského kánonu. Túto fámú šíril v 70. rokoch 19. storočia v nemecky písanej brožúre *Talmudský žid* (*Der Talmudjude*) pražský katolícky teológ August Rohling. O jeho popularite svedčí fakt, že Rohlingov pamflet bol preložený do väčšiny európskych jazykov. V slovenčine vyšiel roku 1876 dokonca v troch verziách, čo sa dá vzhľadom na vtedajšiu obmedzenosť slovenského knižného trhu pokladať za malú senzáciu.²³ Vajanský však zároveň podriaďoval Talmud „rase“, židovské náboženstvo teda pokladal za sekundárne. „Rasa“ v zmysle negatívnej antropológie, to znamená nezvládnutej pudovosti, bola podľa neho základnou charakteristikou židovstva, z ktorej ďalej odvíjal jeho údajný kolektívny egoizmus. Židia už nie sú sami národom, ale „pohromou“ pre iné národy.

Skutočnosť, že sexuálne konotovaný stereotyp „rasy“ nepoužil v úvode svojej *Židovskej otázky na Slovensku* náhodne, potvrdzuje sujet Vajanského novely *Letiace tiene* (1882), v ktorej uvažuje o Slovákoch ako o endogamnej pospolitosti, ohrozovanej nemeckým kapitálom a židovskými úžerníkmi. Rozhodujúcu úlohu tu však zohráva stereotyp „smilného žida“, ktorý v Európe 19. a 20. storočia – na rozdiel od severnej Ameriky, kde sa dodnes demonizuje najmä údajná nespútaná sexualita černochovo – vraj podryval morálne základy „kresťanských národov“, či už šírením pornografie alebo prostredníctvom stereotypu „zvodnej židovky“.²⁴ Úlohu pokušiteľky, ktorá má mladých slovenských nacionalistov zviest' z ich predurčenej cesty, Vajanský vskutku pridelil „peknej židovke“ Róze, ktorú charakterizoval nasledujúcim spôsobom:

²² HURBAN *Židovská otázka*...1881, s. 289. (Zvýraznené v origináli.)

²³ Okrem úplného prekladu učiteľa z Rajca, Andreja Černianskeho, vyšli aj dve skrátené verzie, ktorých editormi boli popredný slovenský nacionalista, katolícky kňaz Franko V. Sasinek a študent teológie v Ostrihome Ján Krstiteľ Valluš. Pozri: ROHLING, August. *Židia podľa talmudu. Na rozváženie kresťanom a židom všetkých stavov*. Praha : [A. Rohling?], 1876; ROHLING, August. *Žid dľa talmudu*. Skalica : [Jozef Škarnič], 1876; ROHLING, August. *Židia podľa talmudu*. Skalica : Jozef Škarnič, 1876. Sasinkova verzia sa zachovala aj vo Vajanského pozostalosti. Pozri: ALU SNK, sign. 138 AI 3.

²⁴ Pozri: FEIN, Helen. Dimensions of Antisemitism: Attitudes, Collective Accusations, and Actions. In *The Persisting Question. Sociological Perspectives and Social Contexts of Modern Antisemitism*. Berlin : Gruyter, 1987, s. 67–85, tu s. 72.

„Pekná židovka s bujným telom. Napriek malinkým drobným pehám jej tvár bolo možno nazvať pravidelne driečnou. Zdravá červenosť líc, čierne vlasy – barnavá sukňa z ťažkej látky, zlatá reťaz na krku...“ Slovenskí nacionalisti sa, pochopiteľne, nedajú zviest', naopak, Rózinmu otcovi, krčmárovi Zweigenthalovi dajú brutálne pocítiť stigmatizáciu jeho „rasy“ – len zdanlivo paradoxne prostredníctvom náboženského symbolu. Na otázku, čo je nové, jeden zo Slovákov krčmárovi odvetí: „Že idú židov tetovať [...]. Každému vypichajú ihlami kríž na čelo.“²⁵

Maďarizácia

Vajanský systematizoval stereotyp „smilného žida“, vyplývajúci z externalizácie údajných naturalistických hrozieb nacionalistického kolektívu, až o pätnásť rokov neskôr. V článku Národných novín *Úpadok mravov* načrtol nábožensko-rasistickú typológiu zmyselných „hamitických“ (čiernych) a „semitických plemien“, ktoré údajne útočia proti mravnosti „arijských národov príkladom, robením príležitosti, kupectvom so živým ľudským mäsom, literatúrou, hudbou, necudnými podnikmi, malbou a hlavne lučebným [t. j. chemickým] rozkladáním okružujúcej ich spoločnosti v každom ohľade“.²⁶ Paradigmou takéhoto spoločenského „rozkladu“ bola podľa Vajanského maďarizácia, z ktorej neobviňoval len etnických Maďarov, ale protinárodné živly vo všeobecnosti, predovšetkým „odrodilcov“ a židov. Takéto chápanie maďarizácie Vajanský načrtol už v sekvencii *Židovskej otázky na Slovensku*, ktorá nasledovala po pojednaní o Talmude a „rase“. V nej Vajanský projektoval na židov stereotyp „národnej ne-identity“, ktorá podľa Klausa Holza predstavuje v rámci sémantiky nacionálneho antisemitizmu najdôležitejšiu opozíciu voči kolektívu antisemitov: „Náboženstvo jich slúži rase. V tom, myslím, dlžno hľadať vysvetlenia hroznej dilemmy: židovstvo zrno zeme a zárod duševnej spásy, z nehož vyriastlo kresťanstvo, a židovstvo dnešné, úhlavný vrah kresťanstva a pokolenia ľudského. O darovitosti plemena židovského nemožno pochybovať. Avšak jich dary sú negatívneho svojstva. Rozprchnutí medzi národami, všade sú živou negáciou národnosti; obývajú rozličné vlasti, sú živou negáciou vlastenectva. [...] Dnešné námahy Maďarov pri maďarčení židov sú efemerné a marné. Možno jich naučiť maďarsky, ale zo žida nebude práve tak Maďar, ako nebude z neho Slavian. On zohne sa pred mocou maďarskou, ako zohol sa r. 1686 pred Turkom, ktorému pomáhal brániť Budín proti kresťanským vojskám. A zohne sa jedine k svojmu prospechu, zachovajúc pri tom všetky svoje rasové vlastnosti spolu i s nenávisťou osudnou, nevykoreniteľnou.“²⁷

²⁵ VAJANSKÝ, Svetozár Hurban. *Spisy*. Zv. 3. Bratislava : Tatran, 1986, s. 171.

²⁶ *Úpadok mravov*. In *Národné noviny*, 5. 6. 1896, roč. 27, č. 123. Vajanský sa o rasové teórie živo zaujímal už v 80. rokoch 19. storočia. Dokladom je článok luteránskeho farára z Istebného Jána M. Hroboňa *Pohľad na priebeh kultúrnych dejín zo stanoviska ethnologie*, ktorý Vajanský uverejnil v Slovenských pohľadoch a v ktorom Hroboň prezentoval „slovensko-maďarský boj“ v kontexte súboja „Arijcov so Semitmi z jednej a s plemenom mongolským z druhej strany“. Bližšie pozri: SZABÓ 2008. Záujem o rasové teórie spájal Vajanského s Hroboňom aj neskôr. Napr. roku 1903 Hroboň poslal Vajanskému do väzenia rasistický bestseller Houstona Stewarta Chamberlaina *Die Grundlagen des 19. Jahrhunderts* (Základy 19. storočia, 1899). Bližšie pozri: Hroboňove listy Vajanskému v ALU SNK, sign. 138 C 43 a PETRUS, Pavol (ed.). Lístkový denník Svetozára Hurbana Vajanského z vacovského väzenia. In *Literárny archív*, 1975, roč. 12, s. 177-249.

²⁷ HURBAN *Židovská otázka...* 1881, s. 290. (Zvýraznené v origináli.)

Vajanský v uvedenom citáte odmieta asimiláciu židov nielen so Slovákami, ale principiálne so všetkými „kresťanskými národmi“. Židia zostávajú vždy a všade „rasou“, ktorej konštantné vlastnosti, predovšetkým „osudná nenávisť“, sú namierené proti ich hostiteľom. Ako odstrašujúci príklad takéhoto vývoja Vajanský v *Židovskej otázke na Slovensku* neuvádza len maďarizáciu, ale najmä pomery v Nemecku. Na mušku si berie ironizovanú „darovitost' židovského plemena“, teda jeho údajne skazonosný vplyv na nemeckú kultúru. Vajanský mal k nemeckej kultúre ambivalentný vzťah. Nemecký jazyk bol preňho už od študentských čias dôležitým – ak nie najdôležitejším – intelektuálnym médiom. Na druhej strane sa však aj Vajanský od začiatku stotožňoval s Kollárovými a Šafárikovými nacionalistickými projekciami Nemcov ako „vrahov“ starých Slovanov. Napriek tomu Vajanský v súlade s antisemitskou sémantikou uznával, že Nemci sú „obeťami“ židov rovnako ako všetky ostatné autentické národy. Nemeckí antisemiti navyše preňho predstavovali dôležitý zdroj. V *Židovskej otázke na Slovensku* sa Vajanský odvolával menovite na hudobného skladateľa Richarda Wagnera, ktorý vo svojom pamflete *Židovstvo v hudbe* (*Das Judentum in der Musik*, 1850) označoval „periódu židovstva v modernej hudbe“ za epochu „dokonalejšej neproduktívnosti“.²⁸

Wagner pripisoval židom vo všeobecnosti nedostatok tvorivosti. Ich príspevok k nemeckej kultúre dehonestoval ako kvázi „biologický rozklad chorého národného organizmu“.²⁹ Vajanský rozmýšľal v podobných kategóriách. V *Židovskej otázke na Slovensku* síce tvrdil: „*Semitismus v literatúre a umení je nám tak odporný, že niet obavy pred takou nákazou, jaká rozožrala sa v Nemecku.*“³⁰ Toto kategorické vyhlásenie malo akiste reálny základ v neexistencii slovensko-židovského hnutia. Priamym podnetom k nemu však bola pravdepodobne urážka Jozefa M. Hurbana, ktorý syna rok a pol pred publikovaním *Židovskej otázky na Slovensku* obvinil v liste z literárneho „semitizmu“. Konkrétne sa tak vyjadril o Vajanského básnickej skladbe *Maják* zo zbierky *Tatry a more*: „*Úzadie je obecne moderné, semitické [...] žalostný to plod čuvov [pudov] púhych a telo len s jeho ohavnými ranami pod skvostom poézie ukrývanými obsahujúce. Čo je to za úzadie? Zabudnutá povinnosť dieťaťa, narušené manželstvo, lúpež, pika[n]téria, cudzoložstvo, v boji svedomia s náruživosťou podľahnutie, tamto a konečne, jako v najobyčajnejšom bez Nazaretského vedenom živote, samovražda. To je úzadie tých skvostov kráľovských poézie Majáka. Kristus hovorí: Beze mne nic nemůžete. Semitismus d'aleko široko opanuvši modernú literatúru smeje sa tomuto Kristovmu slovu, ale weh tibi ridenti, nam mox posa gaudia flebis [beda tebe, smejúcemu sa, lebo čoskoro svoje radosti budeš oplakávať].*“³¹

Podobne ako Richard Wagner použil Jozef M. Hurban vo svojom liste biologické metafory, aby pomocou nich vyjadril znechutenie z estetickej moderny, ktorú stotožňoval s fyzickou degene-

²⁸ FISCHER, Jens Malte. *Richard Wagners „Das Judentum in der Musik“*. Eine kritische Dokumentation als Beitrag zur Geschichte des Antisemitismus. Frankfurt am Main : Insel, 2000, s. 163.

²⁹ Tamže, s. 171 a nasl.

³⁰ HURBAN Židovská otázka...1881, s. 290.

³¹ PETRUS, Pavol (ed.). *Korešpondencia Svetozára Hurbana Vajanského. Výber listov z rokov 1860 – 1890*. Bratislava : Vydavateľstvo SAV, 1967, s. 124 a nasl., s. 460 a pozn. 11. Veta by správne po latinsky mala znieť: Vae tibi ridenti, quia mox post gaudia flebis.

ráciiu. „Semitizmus“, kulturalistický variant stereotypu „smilného žida“, mal aj uňho očividne externalizovať naturalistické rozpory v ideológii moderného nacionalizmu. V tomto duchu Vajanský každopádne vnímal asimilačný projekt tzv. maďarizácie: ako zároveň nemravný a neprirodzený. Na tomto dvojitém princípe vybudoval charakterológiu „odrodilcov“, ktorých život sa mal odvíjať zo lži, zo zrady vlastného národa: „*Tak plodí jedna základná lož celý rad lží, jedna základná nepravda je plodnou matkou hriechov a pokleskov.*“³² Vajanského literárne stereotypy „odrodilcov“ nenachádzali na túto nákazu účinný protilek a spravidla končili život samovraždou.

Stereotyp „odrodilca“ projektoval Vajanský aj na reálnych ľuď, napríklad na Richarda Wahrmana, syna budepeštianskeho židovského bankára a politika Móra Wahrmana, ktorý v 70. rokoch 19. storočia obhajoval slovenské kultúrne a vzdelávacie ústavy.³³ Vajanský Richarda spoznal roku 1893 v segedínskom väzení. Jeho nezáväzný životný štýl v znamení súbojov a nenávisť voči vlastnému židovskému pôvodu Vajanského utvrdzovali v presvedčení o údajných morálno-telesných následkoch maďarizácie. V rozhovore o židovských duelantoch s iným spoluväzňom, rumunským nacionalistom Vasile Lucaciom, Vajanský varioval motívy kultúrneho „semitizmu“ zo *Židovskej otázky na Slovensku* – židovská asimilácia však už podľa neho neškodila natoľko Nemcom, ale „*malým, nerozvinutým národom ako Maďarom*“. A hoci Vajanský uznával, že „*v čistom židovskom byte sú tiež dosť zaujímavé črty a ľudsky sympatické nuance*“, tieto sa vraj ale zmenia na pravý opak, keď židia chcú „*násilne*“ splynúť s inými národmi. Aj v tomto prípade Vajanský deformoval vnímanie sociálnych procesov pomocou biologických a naturalistických stereotypov, ktoré mali externalizovať rozpory vyplývajúce z naturalizácie národa: „*Ja by som nechcel pre svoj národ v duchovnom ohľade židovskej pomoci! [...] Židovstvo, pustené do svätyne národnej, stáva sa morfiomom pre šlachetné nervy národa, a pravým smrtonostným jedom pre svedomie národné. Všade nasleduje zmelčenie [plytkosť] národnej rieky, do nejž oni vliali vody svoje. Maďari nepomysleli, že Židia v literatúre, keď pocítia svoju silu, ustroja literárny khagal [sprisahanie], práve tak silný, ako pri licitáciách. [...] Maďari ich priamo zovú, miesta im fúkajú! Preto, že Židia švindľujú s maďarismom, že učia sa ochotne po maďarsky, pomáhajú tlačíť nemaďarské národy, oddávajú im nielen zem a groše, ale i ducha a národného genia!*“³⁴

Vajanský tu ako pri mnohých iných príležitostiach apeloval na Maďarov, aby sa nedali oslepiť fantáziou židovskej asimilácie a namiesto toho pestovali vlastného „*národného genia*“. Z toho jasne vyplýva, že politiku maďarizácie pokladal za protinárodný jav, podobne ako liberalizmus, Európu, slobodomurárstvo a predovšetkým ich údajnú paradigmu: „*židovskú rasu*“. Vajanský preto vedel oceniť nacionálny antisemitizmus konzervatívnych a radikálne protizidovských

³² Rodina. In *Národné noviny*, 31. 3. 1883, roč. 14, č. 37.

³³ ČULEN, Konštantín. *Roky slovenských nádejí a sklamaní 1848 – 1875*. Bratislava : Ústredie slovenského katolíckeho študentstva, 1932, s. 204.

³⁴ HURBAN-VAJANSKÝ, Svetozár. *Väzeňské rozpomienky. Zo svojho jednoročného segedínskeho a trojmesačného baňsko-bystrického väzenia*. Pittsburgh : P. V. Rovnianek, bez vročenia, s. 93 a nasl.

maďarských spisovateľov ako Miklósa Szemereho či Gézu Petrassevicha.³⁵ Židia podľa neho žili na úkor všetkých autentických národov, vrátane Maďarov, obviňoval ich teda z celosvetového sprisahania („khagal“) a z túžby po svetovláde.³⁶ Údajná židovská neproduktívnosť a parazitovanie sa podľa Vajanského neprejavovali len v národných literatúrach a kultúre, ale aj – či predovšetkým – v sociálnoeconomickej oblasti.

Shylock a „úžernícka rasa“

Vajanského tvrdenie zo *Židovskej otázky na Slovensku*, podľa ktorého kultúrny „semitizmus“ pre slovenský ľud nepredstavuje hrozbu, obsahuje dôležitý dodatok: „*Negatívne hospodárenie židov javí sa u nás najcitelnejšie v národohospodárskom a spoločenskom ohľade; len na tieto dve veci vzťahuje sa u nás židovská otázka, ktorá z roka na rok stáva sa akútnejšou.*“³⁷ Vajanský siahol po štatistických údajoch, aby dokázal prirodzený a údajne i prísľahovalectvom živelný rast židovského obyvateľstva v Uhorsku. Spoločenský vzostup hornouhorských židov vysvetľoval výlučne ich vykorisťovaním a podvádzaním kresťanskej spoločnosti, ktoré vraj Talmud dovoľuje. Napriek očividnému úsiliu vyvolať zdanie, že slovenskí nacionalisti zdôrazňujú „židovskú otázku“ vzhľadom na sociálnu a ekonomickú štruktúru židovského obyvateľstva v Hornom Uhorsku oprávnene, je Vajanského argumentácia rovnako ideologická ako v prípade predchádzajúcich sentencií o náboženskom či „rasovom“ charaktere židovstva, resp. o údajných kultúrnych dopadoch židovskej asimilácie.

Rozhodujúce sú v tomto kontexte stereotypy „rasy“ a úžery resp. parazitovania. Vajanského *Židovská otázka na Slovensku* vrcholí náčrtom univerzálneho sprisahania židov, ktorí si sociálnoekonomickým cudzopasníctvom podriaďujú autentické národy: „*Bohatstvo židov nenie bohatstvom zeme, v ktorej bývajú, ale je bohatstvom vraždobnej rasy, vedúcej hrozný boj proti všetkému, čo nenáleží k nej. Boj ten je rozsiahly, organizovaný, povedomý, a skoro na celej strane víťazný. Jako neobstojí d'atelina pred kukučinou, tak neobstojí agrárny slovenský ľud pred židovstvom, ktoré nežije samo sebou z pôdy, ale jako parasyt z iných organizmov. Keby židia založiť vedeli len jednu židovskú obec, ktorá by žila sama sebou, prácou a tvorením, jako žiť musia statočné národy a obce, dokázali by, že nie sú výlučne parasytské buriny. Toho nemáš na celom šírom svete. Jich negatívny duch, jich nesamostatnosť hatí jich v utvorení svojho spoločenského celku.*“³⁸

³⁵ Vajanský referoval o knihe Miklósa Szemereho *Ideál* i o pamflete Gézu Petrassevicha *Magyarország és a zsidóság* (Uhorsko a židovstvo). Bližšie pozri: „Vnútorní nepriatelja“. In *Národné noviny*, 19. 3.1898, roč. 29, č. 64; Smutné výhľady. In *Národné noviny*, 1. 3. 1900, roč. 31, č. 25.

³⁶ *Kahal* označoval pôvodne židovskú samosprávu v Poľsku. Od 70. rokov 19. storočia európski antisemiti týmto slovom kodovali stereotyp „židovského sprisahania“. Pozri: KLIER, John D. *Imperial Russia's Jewish Question*. Cambridge : Cambridge University Press, 1995, s. 263-283. Tento stereotyp zohral významnú úlohu najmä v katolíckom kontexte.

³⁷ HURBAN *Židovská otázka...1881*, s. 290 a nasl. (Zvýraznené v origináli.)

³⁸ Tamže, s. 291.

Toto údajné neproduktívne, na „opánovanie národov“ zamerané úžerničenie židovská „rasa“ podľa Vajanského skrýva za liberálne (neskôr socialistické) frázy o slobode. Vajanský tu rozvíja stereotyp židovského parazita, ktorý má podľa Klausa Holza dôležité miesto v sémantike nacionálneho antisemitizmu. Parazitovanie znamená obeh, nie produkciu. V rámci antisemitskej opozície medzi pospolitosťou a spoločnosťou stereotyp židovského parazita v sebe spája zároveň tradičné obviňovanie z úžery, ako aj moderný antikapitalizmus a antiliberalizmus. „Židovský“ úžerník a kapitalista, neskôr aj socialista, ohrozuje svojím parazitovaním autarknú a produktívnu pospolitosť, ktorej reprezentanti mu preto pripisujú atribúty ako ambivalentnosť, rozporuplnosť, paradoxnosť (kapitalista a socialista, boháč a duchovne chudobný), zženštilosť a neproduktívnosť, skrátka modernosť a kozmopolitizmus.³⁹

Staršia odborná literatúra netematizovala Vajanského antisemitizmus,⁴⁰ zato vývinu jeho názorov na spoločnosť a národné hospodárstvo venovala značnú pozornosť. Literárny historik Ivan Kusý napríklad u „mladého“ a „zrelého“ Vajanského zo 70. a 80. rokov 19. storočia diagnostikoval „buržoázny demokratizmus“, ktorý až neskôr nahradil „katastrofizmus“, očakávajúci spásu slovenského ľudu od zásadnej zmeny zahranično-politickej situácie v Európe.⁴¹ Podobné výklady redukujú Vajanského svetonázor na jeden aspekt a neprispievajú k objasneniu jeho chápania kolektívnych identít, ovplyvňovaných primordiálnymi naturalistickými kódmi a stereotypmi už pred jeho príklonom k panslavistickému mesianizmu. Vajanský nebol nijaký „reakcionár“, a jeho (neo)konzervativizmus vyplýval do veľkej miery z podriadenia politických, sociálnych a hospodárskych otázok etnicko-konfesionálnym kritériám. Dôsledkom takéhoto postoja bola obhajoba kultúrnych a sociálnoekonomických inštitúcií a mentalít, ktorých erózia by mohla vytvoriť priaznivé podmienky pre konkurenčné kolektívne identity. Vajanský preto odmietal, ba démonizoval všetko, čo mohlo etnicko-konfesionálne rozdiely nivelizovať, hlavne homogenizačné a centralizačné snahy uhorských elít. To sa, pochopiteľne, týkalo v prvom rade oficiálnej národnostnej politiky, ktorá však bola previazaná s liberálnou ekonomickou a cirkevnou politikou. Vajanský zahŕňal všetky tieto údajne protinárodné tendencie pod heslo „židovského liberalizmu“, využívajúc pritom stereotypy židovského úžerníka a parazita.

Vajanský v mladosti sympatizoval s pokrokovými, ba istý čas dokonca so socialistickými snahami. Už vtedy však tieto sympatie kalil protižidovský resentment. Existenciu uhorského socialistického hnutia si Svetozár Hurban uvedomil počas právnickej praxe v Pešti. Dostala sa mu do rúk robotnícka tlač, následkom čoho pokladal požiadavky „štvrtého stavu“ za rovnako opráv-

³⁹ HOLZ 2001, s. 271 a nasl. Pozri aj: SCHÖSSLER, Franziska. *Börsenfieber und Kaufrausch. Ökonomie, Judentum und Weiblichkeit bei Theodor Fontane, Heinrich Mann, Thomas Mann, Arthur Schnitzler und Émile Zola*. Bielefeld : Aisthesis, 2009, s. 21 a nasl. Antikapitalistický charakter ideológie moderného antisemitizmu zdôrazňuje predovšetkým M. Postone. Pozri: POSTONE, Moïshe. Anti-Semitism and National Socialism. Notes on the German Reaction to the “Holocaust”. In *New German Critique*, 1980, roč. 19, s. 97-115.

⁴⁰ Príznačný je v tomto zmysle vedecko-populárny životopis Vajanského z pera J. Jurička, kde sa antisemitizmus prezentuje ako vcelku pochopiteľná reakcia na „privilegované postavenie“ židov v Uhorsku. Pozri: JURÍČEK, Ján. *Vajanský. Portrét odvážneho*. Bratislava : Obzor, 1988, s. 94 a nasl.

⁴¹ Pozri: KUSÝ, Ivan. *Zrelý Vajanský*. Bratislava : Tatran, 1992, s. 122 a nasl.

nené ako požiadavky nemaďarských národností. Ich vodcov síce pokladal za „premrštencov“, v tejto dobe ich však ešte nenapádal ako židov. Naopak, títo boli nepriateľmi robotníkov. Roku 1870 písal o tom v liste otcovi: „*Tuná je svet sprostý jako všade – všetko len žid a žid! Židia majú úplnu prevahu vo všetkých možných branchách [odvetviach]. Više polovička advokátov mladších sú židia, domy stavajú len židia – noviny sú všetky v moci židov. V našej kancelarii su tiež židia – a pchajú sa s ich všetečnosťou a nehanblivosťou všade. Židovstvo toto rastie ale v tak veľkých dimenziach, že sa statočnému človekovi čo chvíľa nedostane [...] uradu a povolania. Su oni šikovny bo povrchný, hľadia na okamžitý efekt a stým sa vedia udržať na povrchu! Náramný strach im robi socialismus a internacionale. Všetke noviny sa zaoberaju úvahami o tomto zjave. Citia že su oni prví na ktorých chrbtoch sa zvezu prve socialno-demokratické š[t]urmie [nepokoje].“⁴²*

Vajanského koketovanie so socializmom však netrvalo dlho. Dokladom je jeho prvý publicistický príspevok o „židovskej otázke“ v *Národných novinách*, ktorým reagoval na návrh poslancu uhorského snemu a neskoršieho vodcu antisemitov Győző Istóczyho z roku 1878, aby sa európski židia „vrátili“ do Palestíny. Vajanského článok predstavuje veľmi zaujímavý prameň, keďže dokazuje, že jeho autor v tom čase – tri roky pred vznikom *Židovskej otázky na Slovensku* – ešte posudzoval emancipáciu židov z liberálnych pozícií. Vajanský odmietal Istóczym požadovaný „moderný exodus“ židov do „zasľúbenej zeme“, pretože „*triezvosť, pilnosť a rozumnosť židovská milliony peňazí priťahuje do zeme [a] nechá jich prúdiť sa až do posledných kútkov krajiny, a takto napomáha a zveladuje v národno-hospodárskom ohľade, blahobyť celého štátu*“. Vajanský sa síce sťažoval na „nepriateľské snahy“ židovských krčmárov a úžerníkov „*proti slovenskému živlu, z ktorého žijú*“. Napriek tomu apeloval – celkom v duchu Viliama Pauliny-Tótha⁴³ – na slovenských nacionalistov, aby v židoch zobúdžali „cit lásky k ľudu“. Hornouhorským židom zasa radil, aby používali „*svoju vyššiu intelligentnosť k poučeniu, a nie k nivočeniu ľudu*“. Vajanského záver sa preto dal čítať zároveň ako dôrazné upozornenie, ale aj ako otvorená hrozba: „*Ináč neviem, jako by táto otázka dobrým koncom byť vybavená mohla. Zakiaľ krčmársky žid špiritusovou fľaškou ponad hlavy zpozdilého a všakovak zanedbaného ľudu víťazne mácha, zatiaľ i nad jeho hlavou visí oblak nejistej, a to veľmi nejistej budúcnosti*.“⁴⁴

Vajanský sa od týchto svojich návrhov dištancoval už o necelé tri roky v *Židovskej otázke na Slovensku*. Nikdy viac sa pozitívne nevyjadril na adresu „židovskej“ liberálnej hospodárskej politiky. Naopak, postavy hornouhorského úžerníka a liberálneho kapitalistu čoraz častejšie spájali v stereotype Shylocka, židovskej postavy zo Shakespeareovho *Kupca benátskeho*, ktorá

⁴² ALU SNK, sign. M 23 C 12. S. Hurban v liste J. M. Hurbanovi zo 6. 7. 1870.

⁴³ Pozri: PAULINY-TÓTH, Viliam. Listy k Židom. In *Národné noviny*, 4. 11. 1871, roč. 2, č. 131, 7. 11. 1871, č. 139, 25. 11. 1871, č. 140, 2. 12. 1871, č. 143. Vajanský nebol nijakou výnimkou – mnohí zo známych európskych antisemitov začínali ako liberáli a demokrati. Stačí spomenúť „zakladateľa“ antisemitského hnutia v Nemecku Wilhelma Marra či vodcu rakúskych kresťanských socialistov Karla Luegera. Napokon aj Istóczy bol pôvodne poslancom za Liberálnu stranu.

⁴⁴ VAJANSKÝ. Istóczy a Židia. In *Národné noviny*, 18. 6. 1878, roč. 9, č. 70.

v západnej kultúre tradične kódovala kolektívne obviňovanie židov z úžery.⁴⁵ Tento stereotyp taktiež vysvetľuje, prečo Vajanský u židov negatívne hodnotil myšlienku nábožensko-rasovej solidarity. Napríklad v úvodníku *Národných novín* z roku 1899 ich obviňoval, že túto „v podstate mravnú“ myšlienku „*preniesli na iné pole, nemajúce nič ani s rasou, ani s náboženstvom: na pole hmotnej, peňažnej, utilitárnej solidárnosti*“.⁴⁶ Namiesto solidarity v duchu pospolitosti, sugeroval Vajanský, spája židov solidarita na úkor iných – solidarita parazitov.

Vajanský sa však neuspokojoval s týmto konštatovaním. Dôkazom je jeho iba o niečo starší text, v ktorom svoj sociálnoekonomický variant nacionálneho antisemitizmu historizoval. V ďalšom úvodníku *Národných novín* z roku 1899 s príznačným názvom *Úžernický merkantilismus* načrtol univerzálne dejiny úžerníctva od antiky do súčasnosti, spočívajúce na dualizme „*mravnej sily národa*“ a „*kommerciálnej úžery*“. Táto údajne prevládala u antických Feničanov a v Kartágu, v stredovekej Hanze a Benátkach, a najnovšie v Anglicku. Sám úžernicko-kapitalistický princíp však podľa Vajanského stelesňovala predovšetkým „*medzi národami rozplemenená rassa semitov*“. Vychádzajúc z tohto tvrdenia, projektoval Vajanský nasledujúcu temnú víziu budúcnosti: „*Kommerciálna úžera je veľmi silný princíp; kommerciálna úžera drží voždy v ruke Shylockov nôž a skutočne i reže funty mäsa z tela národov. Jestli ona v národe zvíťazí nad morálnou silou národa, stáva sa dvoje. Alebo bujný cudzopasníctvo vycicia a umŕtvi autochtonnú rastlinu, alebo morálna sila ohrozená smrteľne siahne za zúfalou zbraňou poslednej samoobrany a pustí v konvulsiach revolucionných a protizákonných žilu onomu parasitickému elementu...*“⁴⁷ Vajanský akoby sa zľakol dôsledkov svojej vízie, pretože na záver svojho textu chcel už ľudstvo len „*emancipovať zpod merkantilnej úžery*“, aby ho zachránil pred priepasťou, do ktorej ho vraj chcel vrhnúť „*nadutý semitismus*“.

Vajanského antisemitizmus sa postupne sústreďoval nielen na ekonomický liberalizmus, ale čoraz väčšmi aj na princípy individualizmu a na liberálnu tlač. Už začiatkom 80. rokov 19. storočia písal o modernom západnom liberalizme, že je nepriateľom „*národnej slobody*“, kresťanstva, spoločnosti a štátu a volal po skutočnom oslobodení – od liberalizmu.⁴⁸ Vajanský sa v tomto duchu vyjadroval aj o „*židovskej*“ liberálnej tlači, ktorá podľa neho prevracia „*jako každý vyšší pochop, i pochop svobody v hnusnú karikatúru*“.⁴⁹ Na prelome 19. a 20. storočia Vajanský rozšíril svoje útoky na sociálnodemokratické, resp. radikálnodemokratické hnutie v Uhorsku a inde v Európe, ale aj v rámci slovenského národného hnutia samého – na svojich kritikov z radov hlasistov. Jedným z hlavných Vajanského terčov sa stali udalosti v Rusku

⁴⁵ Pozri: FERGUSON, Niall. *Vzestup peněz. Finanční dějiny světa*. Praha : Argo, 2011, s. 33 a nasl.; PENSLAR, Derek J. *Shylock's Children: Economics and Jewish Identity in Modern Europe*. Berkeley : University of California Press, 2000.

⁴⁶ Porážka. In *Národné noviny*, 12. 9. 1899, roč. 30, č. 107.

⁴⁷ Úžernický merkantilismus. In *Národné noviny*, 11. 7. 1899, roč. 30, č. 80. Shakespearov Shylock za nesplatený úver žiadal „funt mäsa“ svojho dlžníka.

⁴⁸ Pozri SZABÓ, Miloslav. Predohra *Kulturkampfu*. Uhorské cirkevno-politické debaty v rokoch 1883/84 na stránkach *Národných novín*. In CHMEL, Rudolf (ed.). *Slovenská otázka dnes*. Bratislava : Kalligram, 2006, s. 445–455, tu s. 449.

⁴⁹ Svoboda a jeden cieľ! In *Národné noviny*, 10. 9. 1881, roč. 12, č. 106.

v rokoch 1905 až 1907, vojna proti Japonsku a najmä revolúcia, ktoré pokladal za súčasť celosvetového „židovského“ sprisahania proti „Slovanstvu“. V úvodníku Národných novín s charakteristickým názvom *Svoboda* Vajanský spojil stereotypy nespútanej pudovosti, „rasy“, úžery a liberálnej tlače do monštrózneho obvinenia židov z cynickej inštrumentalizácie ideálu slobody na vlastné, kolektívno-egoistické ciele: „*A ktože najväčšmi kričí o svobode a jej menom hlása krv a vraždu nášmu plemenu? Kto menom svobody rojčí za asiatických bruchoparačov a gejšy? To sú v tesný kruh krve, rassy a obyčajov exkluzívnych (čiastočne krvavých) obradov sviazaní vysavači ľudského pokolenia, ktorí priamo hýria najvytríbenejšou tyranniou nad svojimi otrokmi – dlžníkmi, čo geniálne znázornil, geniálne sosymbolizoval Viliam Shakespeare vo svojom 'Venecijskom kupcovi' vo veľkej scéne pred venecijským tribunálom!! Z takýchto podozrelých, vlastne ani nie už podozrelých, ale hnusných prameňov prýšti sa oslava 'svobody' a už táto okolnosť mala by vzbudiť pozornosť všetkých šľachetných, mysliacich ľudí! Z hnojnice nenačerpáš čistej vody pramenitej, to vie každý, ale ohúriť sa falošnými heslami o svobode, čerpanými z takej hnojnej jamy, ako sú 'Blatty', 'Lloyd', a 'Lapy', [nemecké a maďarské „židovské“ noviny] – ach, to sa už dávame mileradi, a nevdojak ssajeme do seba ingerujúci jed rozkladu a hnis krv rozsádzajúcej otravy.*“⁵⁰

Logiku týchto výlevov Vajanský predznamenal už roku 1881 vo viackrát spomínanej *Židovskej otázke na Slovensku*, keď obviňoval židov z podkopávania základov tradičného usporiadania hornouhorskej spoločnosti. Relatívne malý počet židov podľa neho dokázal zruinovať tisíce slovenských roľníkov a hornouhorských zemanov. Vajanský už tu apeloval na Maďarov, aby prekonali „nenávisť“ proti Slovákom“ a spoločnými silami zastavili údajnú inváziu židov do Uhorska. Vajanský, ktorý verbálne odsudzoval fyzické násilie páchané jednotlivcami na „úžerníckej rase židovskej“, na záver svojho pamfletu vyzval slovenských nacionalistov, aby chránili ľud a nestali sa „spoluvinníkmi židovskej ohavnosti“.⁵¹ Otázku, ako táto ochrana mala konkrétne vyzeráť, si v tejto dobe on, ani ďalší slovenskí nacionalisti ešte nepoložili. Stalo sa to až začiatkom 90. rokov 19. storočia, v kontexte politického katolicizmu a agrárneho hnutia.

Záver

Antisemitizmus a protižidovské stereotypy neboli príznačné len pre obdobie hlbokkej krízy slovenského národného hnutia v 80. rokoch 19. storočia, ale sprevádzali aj jeho aktivizáciu v 90. rokoch, hoci po prelome storočí sémantika nacionálneho antisemitizmu čoraz väčšmi ustupovala požiadavkám antisemitskej praxe v zmysle hospodárskeho bojkotu židovských živnostníkov a finančných inštitúcií v duchu hesla „svoj k svojmu“. Vajanským rozvíjané protižidovské stereotypy „rasy“, sexuality a choroby napriek vzájomným polemikám ovplyvňovali i vnímanie „židovskej otázky“ u hlasistov. V tomto smere vynikal predovšetkým novinár Anton Štefánek, ktorý bol – podobne ako veľa jeho súčasníkov – ovplyvnený rasistickým antisemitizmom

⁵⁰ Svoboda. In *Národné noviny*, 6. 4. 1905, roč. 36, č. 41.

⁵¹ HURBAN Židovská otázka... 1881 s. 292.

Houstona Stewarta Chamberlaina. V úvodníku *Slovenského denníka* z roku 1912 Štefánek naturalizoval „židovskú otázku“ v Uhorsku spôsobom, ktorého radikálnosť nezaostáva za Vajanského výlevmi: „*Nemusíme sa obširne zapodievať s hypotézou duchaplného Chamberlaina a podobných apoštolov jednotlivých plemien a národov, ale napadnúť musí každému, že národy, v ktorých židovstvo výnimečnej sily nadobudlo, na oko rýchlo postupujú v industrii, obchode, dakedy i v politike atď. Súčasne ale badať i zmenu v názoroch na obchod, priemysel, prácu. Tam, kde drier [predtým] istá naivna prostosrdečnosť panovala medzi ľudom, istá rytierskosť u pánov, udomáčuje sa orientálne chytráctvo, faloš, klamstvo, licomernosť, záškodníctvo. [...] Dobrým príkladom toho je Uhorsko. Nevieme si aspoň predstaviť, žeby Maďari boli v pomerne krátkej dobe takých politických úspechov boli dosiahli, v akých sa dnes nachodia, bez židov. Nevieme si predstaviť, žeby vo svojom šovinizme bez židovskej pomoci tak kruto a nemilosrdne boli pokračovali voči kultúrnym a hospodárskym snahám inorodcov. Konečne si nevieme predstaviť, žeby verejný život, písomníctvo, umenie a menovite novinárstvo bolo tak hlboko kleslo do pohlavného cinizmu a hmotárstva bez židovského kvasu. A tak silné je židovstvo, tak hlboko sa zaštepilo do tela a duše všetkých, hlavne ale maďarského národa, že účinky semitických toxinov badať všade a vždy. Ešte i v cirkvách kresťanských možno najst' škodlivé elementy židovskej mravouky a z nej prištiace zlo.*“⁵²

Na záver je potrebné zdôrazniť, že protižidovské stereotypy „rasy“, sexuality a choroby resp. „rozkladu“, ktoré širil v slovenskej predprevratovej publicistike predovšetkým Svetozár Hurban-Vajanský, názorne dokumentujú v úvode načrtnutú teóriu Sandera L. Gilmana. Podobne ako inde v strednej Európe signalizujú tieto stereotypy i u reprezentantov slovenského národného hnutia pocity neistoty a strachu, príznačné pre ideologickú reštrukturalizáciu v kontexte sociálnoekonomických, politických a kultúrnych zmien modernej doby. Jeden z najzávažnejších dôsledkov týchto transformačných procesov, naturalizácia kolektívnych identít v Európe 19. storočia, sa netýkala len úzkeho kruhu „vedeckých rasistov“, naopak, výrazne ovplyvnila jednotlivé národné hnutia a ich ideológiu. Naturalizácia sa však netýkala iba predstáv o vlastnej kolektívnej identite, jej negatívne konotácie hlásatelia pospolitosti súčasne projektovali na obrazy „iného“, ktoré sa v strednej Európe druhej polovice 19. storočia stále do veľkej miery spájali so židovstvom. Úzko previazané stereotypy „rasy“, sexuality a choroby resp. „rozkladu“ predstavovali analógiu ďalších procesov naturalizácie predstáv o židovskej odlišnosti v poslednej tretine 19. storočia, na ktorých vo väčšej či menšej miere participovali aj reprezentanti slovenského národného hnutia. To sa týkalo napr. vizuálnych stereotypov využívaných autormi antisemitských karikatúr, ktoré asimilovaných a emancipovaných vyznavačov judaizmu znázorňovali ako zaostalých, „rasovo“ stigmatizovaných „poľských židov“.⁵³ Analogickú ten-

⁵² Maďarská politika a maďarské novinárstvo. In *Slovenský denník*, 26. 6. 1912, roč. 3, č. 117, s. 1.

⁵³ Pozri: SZABÓ, Miloslav. „Palestínám occidentalem.“ Karikatúra ako prameň výskumu rakúsko-uhorského antisemitizmu na prelome 19. a 20. storočia. In FERIANCOVÁ, Alena – GLEJTEK, Miroslav (eds.). *Prameň – jeho funkcia, význam, interpretácia a limity v historickom výskume*. Nitra: UKF, 2010, s. 129-139. Dostupné na: http://www.forumhistoriae.sk/e_kniznica.html

denciu možno pozorovať v kontexte modernizácie tradičných obvinení židov z tzv. „rituálnych vrážd“ kresťanských detí, ktoré na rozdiel od minulosti neapelovali na poverčivosť nevzdelaných vrstiev obyvateľstva, ale evokovali dokonca aj u predstaviteľov inteligencie „rasovo“ podmienené sklony ku kriminalite.⁵⁴ Nacionalistickí intelektuáli a literáti – v slovenskom prostredí Svetozár Hurban-Vajanský, v českom napr. Jan Neruda či v maďarskom Dezső Szabó – predstavovali v tomto zmysle priekopníkov v šírení rasistických a antisemitských stereotypov. Na tejto skutočnosti veľa nemení ani ich čestné miesto v národnom panteóne.

Cituj:

SZABÓ, Miloslav. „Duch mlčí, len surové mäso vyvádza“. Protižidovské stereotypy v ideológii Svetozára Hurbana-Vajanského. In *Forum Historiae*, 2012, roč. 6, č. 2. ISSN 1337-6861.
http://www.forumhistoriae.sk/FH2_2012/texty_2_2012/szabo.pdf

...

Mgr. Miloslav Szabó, PhD., je spolupracovník Židovského múzea v Prahe a bývalý spolupracovník Centra pre výskum antisemitizmu na Technickej univerzite v Berlíne. Zaoberá sa dejinami rasizmu, antisemitizmu a nacionalizmu v Nemecku a strednej Európe v 19. a 20. storočí, ako aj intelektuálnymi dejinami. Je autorom monografií *Boh v ofsajde* (Bratislava: Kalligram, 2004) a *Rasa a vôľa. Alfred Rosenberg a Mýtus 20. storočia* (Bratislava: Kalligram, 2004). V uplynulých rokoch pracoval na výskumnom projekte o slovenskom národnom hnutí a antisemitizme v rokoch 1875 až 1922. Z novších publikácií: „Židovská otázka“ na Slovensku v prvých rokoch Československej republiky (*Střed/Centre*, roč. 3, 2011, č. 2, s. 59–81), Vertraute Feindbilder. Die transnationalen Bezüge des slowakischen Antisemitismus um 1900. (*Bohemia*, roč. 51, 2011, č. 2, s. 358–388), “Because words are not deeds.” Antisemitic Practice and Nationality Policies in Upper Hungary around 1900. (*Quest. Issues in Contemporary Jewish History. Journal of Fondazione CDEC*, Nr. 3, July 2012. Dostupné na: www.quest-cdecjournal.it/focus.php?id=299)

Kontakt: miloslav.szabo@gmail.com

---

⁵⁴ Pozri: SZABÓ 2012.